

Med gradivom z Velike Mrdakovice pri Šibeniku Toni Brajković predstavi žige na opekah, med katerimi prevladujejo žigi delavnic (Pansiana) iz delte Pada, na amforah, pokrovnih za amfore, pečatnih oljenkah, sigilati in steklenicah.

V zadnji, najobsežnejši sklop spadajo preostale keramološke in steklarske analize. Armand Desbat, Valentina Mantovani, Eleni Schindler Kaudelka in Roby Stuari so raziskali povezave med izdelovalci kozarcev Aco, ki so svoje izdelke označevali z imenom Hilarvs (Aco). Z arheometričnimi analizami in kalupi so potrjene delavnice La Muette in Loyasse v Lyonu in Saint-Romain-en-Gal v Vienne v Galiji. Primerjava s primerki iz severne Italije in s Štalenske gore kaže na samostojne proizvodne obrate v Padski nižini (vsaj dva, tudi z drugačno kemično-mineraloško sestavo od ronskih izdelkov). V zadnji četrtini 1. stoletja pr. n. št. se je tako več nepovezanih lončarjev podpisovalo z istim imenom Hilarvs, ki je bilo pogosto za sužnje v rimskem svetu.

Z revizijo galske sigilate v zbirki Museo Archeologico Nazionale di Aquileia je Patrizia Donat opravila študijo oblik, žigov, figurativnih motivov in posameznih proizvodenj. Prek trgovskih poti po reki Pad so prispele južnogalske sigilate že v tiberijskem času, toda glavnina primerkov spada v neronsko-flavijski čas vse do zadnjih dveh desetletij 1. st. V prvi polovici 2. st. se jim pridruži še v manjši meri srednjegalska, medtem ko so vzhodnogalske delavnice, ki so delovale med sredino 2. in sredino 3. st., le poredko zastopane.

Valentina Mantovani predstavi na novo odkrite kontekste iz Verone s primerki trevirske keramike s kovinskim leskom (ceramica metallescente/ceramique mettallescente), kar ni pogosto na območju južno od Alp. Pokojnica v uličici Vicolo Calcirelli je pripadala veronski mestni eliti 3. stoletja z zvezami v Porenju, morda je bila priseljena.

Galske amfore v Deseti regiji analizirata Andrea Cipolatto in Giuseppe Indino.

Zanimivi primerki redukcijsko žgane severnoitalske sigilate (reliefna in gladka) so povezani tudi z našim območjem. Valentina Mantovani, Eleni Schindler Kaudelka, Roby Stuari, Émilie Mannocci in Carla Corti navedejo več znanih primerkov, za katere ne moremo več le domnevati vpliva močnega ognja ali požara na stanje odkritih najdb. Čeprav pogosto skromna, se črna produkcija pojavlja med različnimi sigilatnimi produkcijami celotnega imperija (t. i. moda "rouge et noir"). Vzroki so lahko različni, v severni Italiji se v avgustejsko-tiberijskem času zadnji izdihljaji keramike s črnim premazom prepletajo oblikovno in časovno z novo modo rdeče sigilate.

Študijo številnega vzhodnosredozemskega finega posodja (vzhodna sigilata A, B, C; korintska reliefna keramika) z izkopavanj kanala Anfora leta 1988 v Akvileji sta opravili Paola Maggi in Paola Ventura. Repertoar se ujema z gradivom, ki se odkrije v agru Akvileje in Tergesta tudi v Sloveniji.

Marina Ugarković in Ranko Starac prikažeta helenistično keramiko iz poznolatenških kontekstov, izkopanih v bližini Porta Pisana v mestu Krk. Zanimiv prikaz finega namiznega posodja z različnimi premazi od 4. do 1. st. pr. n. št. zajema odlomke južnoitalske geometrijske ali linijske keramike, rdečefiguralno keramiko (morda apulske izdelave), odlomke keramike Gnathia in druge slikane keramike, keramike s črnim premazom in njene različice keramike s

sivim premazom, zgodnje keramike z rdečim premazom in reliefne helenistične keramike (italo-megarske čaše različnih proizvodenj). Veliko odlomkov omenjenih zvrsti kaže na izvor v južnem Jadranu, na območju današnje Albanije, južne Italije ter na jadranskih otokih in grških kolonijah, kakor je Issa. Najmlajši izdelki so lahko produkt delavnic s srednjeitalskih jadranskih obal ali iz severne Italije.

Namizni lonci z dvema ročajema in čašastim ustjem, znani tudi kot Hoenigtopf, iz škarta delavnice v Crikvenici so predmet raziskave Ivane Ožanić Roguljić. Analize različnih vsebin na drugih lokacijah so pokazale tudi na shrambno, morda celo transportno funkcijo posod za sadje, garum (*altec*), med idr.

Sledita kratka pregleda keramičnega gradiva iz antičnega Siculi (Ivanka Kamenjarin) in rimske vile Bunje na otoku Braču (Emmanuel Botte, Kristina Jelinčič Vučković, Ana Konestra in Ivana Ožanić Roguljić).

Zadnji sklop prispevkov je posvečen antičnemu steklu. Začenjata Tania Chinni in Enrico Cirelli s prispevkom o proizvodnji in distribuciji poznoantičnega stekla in finega posodja v pokrajini Romagna med 2. in 7. st.

Irena Lazar se posveti izjemni seriji posod intenzivno obarvanega stekla s cestne postaje Romula. Skupino karakterizirajo izredno natančni profili, izdelani s šablonami, ki posnemajo oblike sigilatnega posodja. Pojavljajo se v plasteh od avgustejskega obdobja do sredine 2. st.

Ivana Jadrić-Kučan predstavi različne steklene jagode iz amfiteatra in vojaškega tabora v Burnumu; Timka Alihodžić grob 45 zadrške nekropole s steklenim askosom; Anamarija Eterović Borzić in Igor Borzić pa grob 7 poznolatenške nekropole gradišča Kopoilu na otoku Korčula, v katerem so našli droben balzamarij in številne steklene jagode (datirane v čas med 3. in 1. stoletjem pr. n. št.).

Knjigo zaključujeta prispevek Bartula Šiljega in Kristine Turkalj o steklenih najdbah z najdišča Lokvišče (pri Jadrانovem) ter predstavitev Monike Petrović o izkušnjah konserviranja in restavriranja arheološkega stekla v Arheološkem muzeju Istre v Puli.

Tina Žerjal

Emilio Marin, Marc Mayer, Gianfranco Paci: *Corpus inscriptionum Naronitarum II*. Ichnia 15. Macerata, Edizioni Tored 2020. ISBN 978-88-9846-40-4. 550 str. ter številne fotografije in karte.

V uveljavljeni monografski seriji Univerze v Macerati, *Ichnia*, je pred tremi leti izšla druga knjiga rimskih napisov pomembnega rimskega mesta v Dalmaciji, Narone (Vid pri Metkoviću), ki je bilo že v času pred prihodom Rimljanov pomemben grški emporij. Prva knjiga, objavljena 21 let pred to, obravnava napise, vzidane v Erešev stolp (E. Marin, M. Mayer, G. Paci, I. Rodà, *Corpus inscriptionum Naronitarum I: Erešova kula – Vid*, Macerata, Split 1999). Ta stolp je dal zgraditi v prvi polovici 19. stoletja župnik v Vidu, don Bariša Ereš, v njem je vzidanih med drugim ok. 40 bolj ali manj poškodovanih rimskih spomenikov z napisi. V pričujoči korpus (za katerega avtorji predlagajo kratico CIN II) so vključeni tudi spomeniki z napisi iz sosednjih krajev, poleg Metkovića še iz Desna, Opuzena in Čitluka, saj so jih za razne srednjeveške in moderne gradnje

pripeljali iz Narone. Njihovo objavo so omogočili poleg Univerze v Macerati še Arheološki muzej Split, Arheološki muzej Narona, Univerza v Barceloni in Hrvaška katoliška univerza. Knjiga je napisana v italijanščini razen uvoda, ki je dvojezičen, italijanski in hrvaški. Napisi, najdeni v Naroni in njenem zaledju do začetka 20. stoletja, so bili objavljeni v največji zbirki rimskih napisov imperija, ki jo je utemeljil Theodor Mommsen: *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), napisi, odkriti po CIL-u in do leta 1986, pa v treh zvezkih Ane in Jaroslava Šašla, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos ... repertae et editae sunt*, v Situli 5, 19 in 25, Ljubljana 1963, 1978 in 1986 (ILJug). Ti spomeniki z napisi so v korpusu naronskih napisov ponovno objavljeni s fotografijo, natančnim opisom in komentarjem, veliko pa je novih, ki so bili pred tem pogosto objavljeni v manj dostopnih publikacijah.

Prvi grški trgovci in raziskovalci Jadranske obale so emporij postavili na desnem bregu ob spodnjem toku reke Neretve, ki se je v antiki imenovala Naron in po kateri je mesto dobilo ime. Naselje se je v času rimske republike od 2. stoletja pr. Kr. razvilo v eno večjih in pomembnih rimskih mest, ki je že v času Cezarja postalo rimska kolonija (*colonia Iulia*). Na to kaže dejstvo, da je mesto upravljal odbor štirih mož (*quattuorviri*), meščani pa so pripadali volilnemu okrožju *Tromentina*, značilnemu za mesta, ki jim je pravice rimske kolonije podelil Cezar. Lokalno avtohtono prebivalstvo je bilo v veliki meri potisnjeno v ozadje: eden mestnih uradnikov, osvobojenec, nosi ime Epicadus, morda gre za 'ilirsko' ime. Zelo verjetno so tudi tu v času republike delovali, podobno kot v Navportu (Vrhnika), vaški načelniki, *magistri vici*. V Naroni je bilo odkopano razmeroma veliko svetišče vladarskega kulta, *Augusteum*, odkrito leta 1995 in eno najbolje ohranjenih v imperiju (zdaj je v njem muzej), mesto pa je bilo tudi večje zgodnjekrščansko središče.

Napisi (vseh je 252) so v knjigi razdeljeni po vrstnem redu, ki je v epigrafskih publikacijah ustaljen: najprej so obravnavana posvetila bogovom in boginjam ter drugi votivni napisi, teh je 54. Sledijo vladarski napisi, napisi senatorjev in funkcionarjev v službi imperija ter vojaški napisi. Preostali napisi omenjajo mestne uradnike in svečnike ter javna dela, največ pa je nagrobnikov, ki so pripadali meščanom in drugim prebivalcem mesta.

Vsak napis, razen če je izgubljen in ni bil nikdar objavljen s sliko, je opremljen s fotografijo ali risbo, s podrobnim opisom, seznamom objav, v katerega so vključene tudi objave v elektronskih bazah napisov, in s komentarjem, ki je dvojen. Komentirane so tako slovnične posebnosti latinskega besedila kot vsebina napisa in morebitne paralele z drugih napisov imperija. Zadnja postavka je datacija napisa – ta je včasih zelo točna (po konzulih ali visokih državnih uradnikih), v večini primerov pa zanjo ni dovolj elementov in je lahko le približna. Vsi napisi so prevedeni v italijanščino, kar je nujno, saj bodo knjigo uporabljali tudi tisti, ki latinščine ne obvladajo; prevodi latinskih napisov v korpusih sicer še pred nekaj desetletji niso bili pravilo.

Med napisi, posvečenimi božanstvom, bi omenila štiri posvetila bogu zdravja in zdravilstva Eskulapu, zavetniku zdravnikov, ki je dvakrat zapisan kot *Aesclapius*, morda pod vplivom grške oblike njegovega imena, *Asclepios*. V enem primeru je bil počaščen skupaj s svojo družico, boginjo zdravja Higijo (*Hygia*). Dve posvetili sta bili postavljeni

za Dioskura, polbrata dvojčka Kastorja in Poluksa, ki sta veljala za zavetnika mornarjev. Sledi posvetilo Cereri, boginji, ki je bedela nad poljedelstvom in ki so ji za njen praznik žrtvovali piro in brejo svinjo. Med drugimi božanstvi je treba omeniti povsod čaščno boginjo narave, živalstva in lova Diano, z ženskim svetom povezano boginjo Junono, največ posvetil pa je bilo postavljenih, kot skoraj povsod po imperiju, za vrhovnega boga Jupitra, nekaj tudi za Jupitra Dolihenskega, čigar kult se je po imperiju razširil z njegovega vzhodnega dela. V Naroni je stalo tudi svetišče Očeta Libera (*Liber Pater*), boga vinogradništva in plodnosti, ki je bil v mestu, kot kažejo številna posvetila, med zelo priljubljenimi bogovi. Nič manj pomemben je bil kult Merkurija, boga trgovine in trgovanja, ki je v mestu morda nadaljeval kult grškega Hermesa. Prebivalci so častili tudi Neptuna, Nimfe, Saturna, Silvana in Venero, gotovo pa še druga božanstva, katerih posvetila se niso ohranila. Številna so tudi posvetila božanskemu Avgustu in drugim rimskim cesarjem, kar ne preseneča, saj je bil vladarski kult do prevlade krščanstva v Naroni zelo pomemben. Zanimivi sta dve lepi plošči iz apnenca s posvetilom božanskemu Avgustu in Tiberiju, ki so ga postavili veterani bližnje vasi (*pagus Scunasticus*) v zahvalo za to, da jim je mesto Narona dalo polja.

Eden najbolj zanimivih napisov v korpusu je počastitveni za Oktavijana, bodočega cesarja Avgusta, postavljen najverjetneje še leta 36 ali pa na začetku leta 37 pr. Kr., po bitki pri Navlohu (*Naulochus*) pred Sicilijo, v kateri je Oktavijanov admiral Mark Vipsanij Agripa 3. septembra leta 36 pr. Kr. odločilno premagal Seksta Pompeja, sina Cezarjevega nasprotnika Pompeja. Ker je spomenik poškodovan, ni gotovo, čemu natančno je bil namenjen, morda je šlo za bazo. Dala sta ga postaviti brata Gaj Papij Cels (*C. Papius Celsus*) in Mark Papij Kanus (*M. Papius Kanus*), najverjetneje trgovca, ki sta že v Cezarjevem času delovala precej daleč v zaledju Jadranske obale, v tistem delu Dalmacije, ki takrat še ni bil pod rimsko oblastjo. Obalni del Dalmacije so ogrožala sovražna ljudstva, ki jih je nato v letih 35 in 34 pr. Kr. Oktavijan premagal, kot natančno popisuje grški zgodovinar Apijan. V svetišču vladarskega kulta (*Augusteum*) je bila najdena neokrašena baza za kip iz črnega kamna, posvečena božanskemu Avgustu. Kmalu po Avgustovi smrti 19. avgusta leta 14 po Kr. in po tem, ko je senat cesarja 17. septembra razglasil za božanskega, jo je dal postaviti konzul Publij Dolabela (*P. Dolabella*), upravitelj province Ilirik.

Med nagrobniki je nekaj zelo lepih in tudi zanimivih, bodisi glede na ikonografijo bodisi zaradi vsebine napisov. V mesto se je naselilo veliko veteranov, tako med drugimi Publij Lastus Sceva (*P. Lastus Scaeva*) iz Florentije (Firenze), ki je bil konjenik v Sedmi Klavdijevi legiji. Ob smrti je bil star šestdeset let, vojsko je služil trideset let, nagrobnik pa je dal postaviti zase in za svoje tri sužnje, ki jih je pred smrtjo osvobodil. Omenila bi še dva nagrobna napis. Prvi je vklesan na lepo okrašeno stelo, ki jo krasi portret pokojnika, upodobljen v niši med dvema pilastroma; nad nišo je v zatrepu izklesana rozeta, pod njo pa je uokvirjeno polje z napisom. Nagrobnik je dala postaviti nesrečna mati skupaj z očetom, nesrečnim starcem (njuno ime ni omenjeno), za sinova Gaja Publicija Romana (*C. Publicius Romanus*), ki je bil mestni svetnik in je umrl pri tridesetih letih, in Gaja Licinija Ekspektata (*C. Licinius Expectatus*)

ter za pet let staro vnukinjo, ki so ji dali nenavadno ime Ilurika oz. Ilirika (*Publicia Ilurica*). Ime je torej dobila po deželi, v kateri so živeli, Ilirik. Ilirik je bil razdeljen na provinci Dalmacijo in Panonijo. Izpoveden je tudi nagrobni napis, posvečen božanskim duhovom umrlih (*Dis Manibus*). Vklესati ga je dal Artorij Felicisim (*Artorius Felicissimus*) za zelo predano ženo Emilijo Barbaro (*Aemilia Barbara*), ki je z njim živela šestinpetdeset let in pri kateri ni našel nobenega madeža. Zahvaljujoč njeni podpori se je lahko preselil iz Salone ... Nenavaden napis na žalost ni v celoti ohranjen.

Katalog napisov s komentarji zaključujejo tri pomembna poglavja. V prvem avtorji obravnavajo zgodovino nastanka mesta Narone in njegovo administrativno ureditev, v drugem jezikovne posebnosti napisov, v tretjem pa paleografijo napisov in kriterije njihove datacije. Sledijo zelo obsežna bibliografija, seznam fotografij, razčlenjeni epigrafski indeksi in kratko zaključno poglavje. V knjigi nisem opazila nobenih napak. Drugi zvezek napisov iz Narone je pomembna publikacija, ki prinaša veliko novega s področja upravne zgodovine rimske Dalmacije in posebno Narone, predvsem pa je pomemben doprinos k rimski onomastici in prozopografiji.

Marjeta Šašel Kos

Janka Istenič, Anja Ragolič: *Roman Military Decoration Torques: literary, epigraphic, representational and archaeological evidence – Rimsko vojaško odlikovanje torkves: literarni, epigrafski in arheološki viri ter upodobitve*, Katalogi in monografije 46 – Catalogi et monographiae 46, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana 2023. ISBN 978-961-6981-67-5. 198 page, 90 ilustrazioni, 2 tavole.

Nel 361 a.C., durante una delle tante azioni militari che Roma dovette condurre per contrastare le incursioni dei guerrieri celtici stanziati nella valle del Po – che periodicamente si spingevano a sud degli Appennini – il giovane Tito Manlio, figlio di Lucio Manlio Capitolino (console nel 363 a.C.), affrontò e uccise in duello un campione avversario dalla corporatura eccezionalmente robusta. Come narra Livio (*Ab Urbe condita*, VII, 10):

“...il romano, tenendo alta la punta della spada, colpì col proprio scudo la parte bassa di quello dell'avversario; poi, insinuatosi tra il corpo e le armi di quest'ultimo in modo tale da non correre il rischio di essere ferito, con due colpi sferrati uno dopo l'altro gli trapassò il ventre e l'inguine facendolo stramazzeare a terra, disteso in tutta la sua mole. Tito Manlio si astenne dall'inferire sul corpo del nemico crollato al suolo, limitandosi a spogliarlo del solo *torques*, che indossò a sua volta, coperto com'era di sangue...”

È questo il “mito di fondazione” di una delle più ambite decorazioni al valor militare del mondo romano: perché Tito Manlio assunse subito il *cognomen ex virtute* di *Torquatus*, che trasmise orgogliosamente ai propri discendenti, trasformando così quel particolare oggetto strappato al nemico in un simbolo pubblico di eroismo. Di lì a qualche tempo – non sappiamo esattamente quanto, per la verità – si affermò non soltanto l'uso di spogliare i cadaveri nemici dei loro *torques*, che i guerrieri celtici indossavano abitualmente, ma di concederli a singoli combattenti o a interi reparti come premio per essersi distinti in battaglia.

Se si esclude l'attribuzione di ben 83 *torques* a Lucio Siccio Dentato, “l'Achille romano”, secondo la tradizione eletto tribuno della plebe nel 454 a.C. (un evento eccezionale che precederebbe di quasi un secolo l'episodio di Tito Manlio, ma è tramandato soltanto da Dionigi di Alicarnasso, e quindi di molto sospetto), la prima testimonianza epigrafica della presenza di un *torques* tra i *dona militaria* riguarda la *turma Salluitana*, un reparto di cavalleria ispanica alla quale nell'89 a.C. vennero concesse la cittadinanza romana e varie altre decorazioni (*CIL* VI 37045). Per rivedere qualcosa di simile bisogna aspettare quasi mezzo secolo: nel 45 a.C., infatti, Giulio Cesare – dopo aver sconfitto Sesto Pompeo – premiò con un *torques* il comandante della *turma Cassiana* (*Bell. Hisp.* 26). “During the Principate”, come scrive Valerie A. Maxfield nel suo fondamentale saggio *The Military Decorations of the Roman Army* (Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1981, 87), “the *torques* was regarded as one of the lesser decorations, and formed part of the combination of awards given to men of the rank of centurion and below. It was never again won by more senior officers”, ma il suo uso è comunque ben attestato fino al III secolo, quando l'intero sistema dei *dona militaria* venne progressivamente abbandonato in favore di donativi in denaro. Anche il caso della *turma Salluitana* non rimase isolato, perché intere unità (soprattutto coorti o *alae* di ausiliari, a quanto sembra) vennero insignite del *torques*, assumendo il *cognomen* di *torquatae* (anche se non vi sono prove che venisse loro consegnato l'oggetto, e che lo aggiungessero al loro *signum*).

Una caratteristica fondamentale dei *dona militaria* romani era il valore simbolico e non materiale, ma nel caso dei *torques* non vi è certezza sul metallo utilizzato per la loro manifattura: Plinio il Vecchio (*Nat. hist.* 33.37) parla di *torques* in argento destinati ai cittadini romani, mentre quelli d'oro sarebbero stati riservati ai *peregrini*, ovvero a chi militava tra gli *auxilia*: ma non vi è alcuna altra testimonianza che possa confermare questa distinzione.

Siamo invece piuttosto sicuri del fatto che fosse stata abbandonata la loro funzione ornamentale di “anelli da collo”: i *torques* romani, di dimensioni minori rispetto agli originali (il *torques* rinvenuto nel letto del fiume Ljubljanica, ad esempio, che ha ispirato la realizzazione del catalogo di Janka Istenič e Anja Ragolič, ha misure interne di appena 115 × 75 mm, confermate da quelle di altri reperti simili), venivano portati sospesi al di sotto della clavicola, fissati a un laccio di cuoio o un nastro di tessuto che passava dietro alla testa, e per questo venivano di norma concessi in coppia.

La più celebre rappresentazione di *torques* e del modo di indossarli è il ritratto di *M. Caelius Titi filius*, della tribù Lemonia, originario di Bologna, *primipilo* della XVIII legione, caduto assieme ai suoi uomini nella *clades Variana* (la disfatta subita dall'esercito di Quintilio Varo nel 9 d.C. nella selva di Teutoburgo, circa 150 chilometri a est di Castra Vetera, oggi Xanten; *CIL* XIII 8648). La memoria dell'anziano combattente – Marco Celio aveva 53 anni, e aveva raggiunto come primo centurione della prima coorte il massimo grado del centurionato – venne celebrata dal fratello Publio con un imponente cenotafio in cui il *primipilus* viene raffigurato in quella che potremmo definire la sua alta uniforme, affiancato da due liberti: nella mano destra stringe la verga di legno di vite (*vitis*), simbolo del suo rango, mentre il capo è cinto dalla *corona civica*, il premio che spettava a chi aveva salvato un cittadino romano in battaglia; sulla parte frontale della